

Ігор Щупак

Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»,
Міжнародний гуманітарно-педагогічний інститут «Бейт-Хана»
777shch@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6877-6740>

ГОЛОДОМОР СЕРЕД УКРАЇНСЬКИХ ЄВРЕЇВ ТА ЙОГО ВІДЛУННЯ У ГОЛОКОСТІ: ЗНИЩЕННЯ ТА ВЗАЄМОДОПОМОГА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-ЄВРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН¹

Голодомор 1932–1933 рр. активно досліджують українські та зарубіжні історики. Проте менш вивченими є методологічні аспекти історії Голодомору в контексті інших геноцидів ХХ ст. та особливості голодотворної політики радянського режиму серед національних меншин України, зокрема, серед євреїв.

Стаття присвячена Голодомору серед українського населення та серед євреїв, особливо в єврейських національних районах. Крім того, наведено приклади взаємодопомоги між українцями та євреями під час Голодомору та Голокосту. Насамкінець зроблено висновки про наслідки Голодомору для українського народу та його вплив на українських євреїв, зокрема щодо посилення процесу асиміляції.

Ключові слова: національні райони, колективізація, хлібозаготівлі, реквізиції, геноцид, Голодомор, рятівники, Голокост, Праведники народів світу.

¹ Уперше стаття опублікована німецькою мовою: Ihor Ščupak, Der Holodomor unter den ukrainischen Juden und sein Widerhall im Holocaust: Vernichtung und gegenseitige Hilfe im Kontext der ukrainisch-jüdischen Beziehungen. In *Hunger als Waffe. Der Holodomor in der Ukraine als Völkermord und europäischer Erinnerungsort* / Herausgeber: Prof. Dr. Martin Schulze Wessel, Prof. Dr. Yaroslav Hrytsak; Redaktionelle Betreuung: Georgiy Konovaltsev. Leipziger Universitätsverlag GMBH, 2024. S. 205–229.

Цитати з документів наведені мовою джерела – українською.

Голодомор і Голокост у контексті інших геноцидів

Дослідження Голодомору має очевидні перетини зі студіями з вивчення Голокосту. Насамперед, Голодомор ми розглядаємо в контексті інших геноцидів ХХ ст.: геноциду вірмен 1915 р., Голокосту, депортації кримськотатарського народу та ін.

Енн Епплбом, авторка книги «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» (*Red Famine. Stalin's War on Ukraine*), що вийшла друком за підтримки Українського науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору (HREC in Ukraine)², неодноразово підкреслювала важливість порівняння Голокосту і Голодомору:

Радянська держава намагалася знищити українських селян саме тому, що вони були українськими селянами. Це схоже на те, як німецька держава прагнула знищити євреїв через те, що вони були євреями. На цьому рівні вони подібні одне до одного. [...] і Голокост, і Голодомор були спробами держави масово вбивати людей. [...] з порівняння ви можете навчитися деяких речей. Ви можете дізнатися про мотиви людей, які вчиняли це³.

Геноцидну природу Голодомору й Голокосту визначив Рафаель Лемкін, «батько» конвенції про геноцид (хоча самі дефініції «Голодомор» і «Голокост» на той час ще не використовувалися). При цьому, коли Р. Лемкін писав про радянський геноцид в Україні у своїй однойменній статті⁴, він мав на увазі не лише трагічні події 1932–1933 рр., але й інші злочини більшовицького режиму. Йшлося про чотири складові геноциду: знищення української інтелігенції та культурної еліти (яке розпочалося ще з 1920-х рр.); репресії проти церкви й знищення духовенства; «атака на хліборобів» та організація голоду;

² Енн Епплбом, *Червоний голод. Війна Сталіна проти України* (Київ: Hrec Press, 2018), 440 с.

³ Володимир Єрмоленко, «Чому Голодомор був геноцидом: нова книжка Енн Епплбаум "Червоний голод" – інтерв'ю з авторкою», *Hromadske*, 10 жовтня, 2017, дата звернення 15 липня, 2022, <https://hromadske.ua/posts/knyha-enn-eppelbaum-chervonyi-holod>.

⁴ Рафаель Лемкін, *Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами)* / ред. Роман Сербін, упоряд. Олеся Стасюк (Київ: Майстерня книги, 2009), 208 с.

і, нарешті, «фрагментація українського народу», «знищення етнічної єдності» українців тощо⁵. Характеризуючи «класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації — винищення української нації»⁶, Р. Лемкін також підкреслював універсальний характер «радянської програми експансії — швидкий шлях до уніфікації різноманітних культур і націй, які складають радянську імперію»⁷.

Отже, автор концепції геноциду запропонував широке розуміння сутності геноциду та його складових. Метою геноциду була ліквідація певної національної групи. І це є важливою спільною характеристикою Голодомору, спрямованого на знищення української нації, і Голокосту, результатом якого, за нацистською фразеологією, мало стати «остаточне вирішення єврейського питання».

Крім того, вищезгаданий універсальний характер радянського геноциду означав «уніфікацію» (тобто розпорошення та розчинення у «радянському народі») не лише українців, але й інших народів, зокрема євреїв. У роки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні від голоду вмирали не тільки українці. Як підкреслює Андрій Козицький, автор відомої в Україні книги, присвяченої геноцидам у ХХ ст.⁸:

[...] були і села, де велику частину чи навіть більшість населення становили представники інших народів. Були російські села, було шведське село... Однак у кінцевому підсумку в Україні відсоток втрат серед українців був суттєво вищий, ніж серед національних меншин⁹.

⁵ Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, 38–40.

⁶ Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, 37.

⁷ Лемкін, *Радянський геноцид в Україні*, 42.

⁸ Андрій Козицький, *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник* (Львів: Літопис, 2012), 568 с.

⁹ Андрій Козицький, «Як готували і втілювали геноциди», *Локальна історія*, 07 грудня, 2021, дата звернення 15 липня, 2022, <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/iak-gotuvali-i-vtiliuvali-genotsidi-andrii-kozitskii/>.

Голодомор серед євреїв України

Трагедія Голодомору 1932–1933 рр. вразила євреїв на селі, у містечках та в містах України. Особливі умови склалися в єврейських сільськогосподарських районах.

На українських теренах існували єврейські землеробські колонії, що були засновані ще в середині XIX ст., зокрема вихідцями з Могилівської, Вітебської і Ковенської губерній. За радянської доби, у другій половині 1920-х рр., внаслідок більшовицької програми зі землеоблаштування євреїв, єврейські переселенські сільськогосподарські райони з'явилися на Півдні України. Їхніми жителями були вихідці з містечок Правобережної України, Білорусі, Молдови. Єврейських переселенців селили на виділених їм землях поряд із селами та господарствами українських селян¹⁰.

Під час впровадження радянської політики «коренізації» в Україні впродовж 1924–1925 рр. створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці (сільські й селищні ради, національні райони). Цікаво, що формування національних районів розпочалося під тиском німецької громади¹¹.

Єврейські національні райони створювалися на основі вже існуючих та новоутворених переселенських колоній. Перший з утворених в СРСР єврейських національних районів, з 1927 р., був Калініндорфський (Сейдемінухський) район. Спочатку цей район входив до складу Херсонської округи, з 1932 р. він перебував вже у складі Одеської області, з 1937 р. — Миколаївської області. Ново-Златопільський (Новозлатопольський, Ново-златопільський) район був утворений у 1929 р. у складі Запорізької округи, потім він був «переданий» до Дніпропетровської області, а від 1939 р. — до Запорізької області. Сталіндорфський

¹⁰ Віктор Доценко, «Єврейські національні райони Півдня України під час Голодомору 1932–1933 рр.», *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського* 29 (68), № 3 (2018): 7.

¹¹ Лариса Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940», в *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Т. 7: Мі–О (Київ: Наукова думка, 2010), 728 с., дата звернення 15 липня, 2022, https://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.

район (його початкова назва була Ізлучистський, або Ізлучистий) був створений у 1930 р. на Дніпропетровщині¹².

Кампанія «колективізації» землі, худоби й реманенту селян в єврейських національних районах проходило особливо інтенсивно. Якщо станом на 20 березня 1931 р. в цілому по Україні було «колективізовано» 58,8% орної землі, то в національних районах – 68,3%. Усього через два місяці, станом на 10 травня 1931 р., середній «рівень колективізації» у національних районах досяг 77,9% орної землі, а в єврейських районах – 94,6% (для порівняння: у болгарських районах рівень колективізації на цей час становив 77,7%, у німецьких – 77,9%). Отже, саме в єврейських національних районах «рівень колективізації» був найвищим¹³.

Водночас посилювалися репресії проти селян, незгодних із радянською політикою. Так, комуністи Калініндорфського району встановили, що 9% жителів району є «куркулями» (тобто «сільськогосподарськими експлуататорами»), і що кожна куркульська родина має здати державі 567 пудів хліба¹⁴. «Темпи колективізації» в Калініндорфському районі були значно вищими середньоукраїнських. На 1 січня 1932 р. в районі було «колективізовано» 98,7% господарств¹⁵. Внаслідок насильницьких заходів до середини 1930-х рр. район став повністю «колективізованим»¹⁶. Селяни намагалися втекти із цих «колективізованих господарств» та шукали кращої долі у великих містах і промислових центрах.

¹² Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво».

¹³ Михайло Жолоб, «Терор голодом: етноспільноти України у 1932–1933 роки», *Вісник аграрної історії* 13–14 (2015): 92.

¹⁴ Пуд – одиниця виміру ваги (маси), зустрічається в давньоруських джерелах із XII ст. В СРСР пуд офіційно застосовували для виміру врожайності та валового збору зернових. 1 пуд дорівнює 16,38 кілограмів.

¹⁵ Володимир Орлянський, «Соціально-економічний розвиток єврейського населення Півдня України в 20-ті роки», *Південна Україна ХХ ст.: Записки науково-дослідної лабораторії Півдня України Запорізького державного університету* 1 (4) (1998): 202.

¹⁶ Яков Пасик, «Калининдорфский еврейский национальный район», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm>.

Єврейським колгоспам, як і скрізь в Україні, встановлювалися нереальні для виконання плани хлібозаготівель. Влада вимагала від євреїв-переселенців здавати для посіву зерно, якого у них фактично не було. Оскільки плани хлібозаготівель не могли бути виконані, уряд наказав припинити поставку товарів до Калініндорфського району в грудні 1932 р. Щоденна газета «Дер Штерн», що видавалася мовою їдиш у Харкові, повідомляла 8 лютого 1932 р., що єврейські колгоспи Херсонщини не мають хліба для своїх колгоспників до нового врожаю, через що багато сімей голодує. Під тиском влади люди змушені були продавати на ринку своє останнє майно (включно з подушками, ковдрами тощо), а на отримані гроші купувати і потім здавати посівне зерно в колгоспи. Люди були доведені до злиднів¹⁷. За даними Одеського обласного комітету Української комуністичної партії більшовиків (КП(б)У), Калініндорфський район був серед десяти районів з найвищим рівнем смертності від недоїдання¹⁸. Тільки в селі Штерндорф у 1932–1933 рр. від голоду померли 30 осіб (за офіційними, свідомо заниженими даними)¹⁹.

Невиконання планів хлібозаготівель було повсюдним явищем і на Дніпропетровщині. Колгосп ім. К. Лібкнехта був занесений на «чорну дошку», що означало вилучення продовольства та повну ізоляцію²⁰. Сталіндорфський район упродовж Голодомору не раз згадувався в інформаційних зведеннях до Центрального Комітету КП(б)У (ЦК КП(б)У) як один з «найбільш уражених». Наприклад, 1 квітня 1933 р. повідомлялося, що в цьому районі становище колгоспників у Ворошилівській сільраді відчайдушне, люди перестали просити про допомогу,

¹⁷ Пасик, «Калининдорфский еврейский национальный район».

¹⁸ Якубова, «Національне адміністративно-територіальне будівництво».

¹⁹ Яков Пасик и Михаил Хабад, «История еврейской земледельческой колонии Малая Сейдеменуха», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, http://evkol.ucoz.com/m_seydemenukha.htm.

²⁰ Яков Пасик, «Данные о колониях Екатеринославской губернии», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, https://evkol.ucoz.com/colony_ekaterinoslav-2.htm.

лежать у холодних, нетоплених будинках і чекають смерті...²¹
У тому ж інформаційному повідомленні зазначено:

У колгоспника Бравермана (він сидить за крадіжку колгоспного хліба, дружина невідомо де) в хаті лежить 4 дітей від 5 до 10 років, не рухаються, опухлі, з відкритими ранами, що говорить про те, що вони розкладаються живцем²².

Надвисокі темпи «колективізації» призвели до економічної та продовольчої катастрофи в Ново-Златопільському районі. 17 січня 1930 р. на «розширеному пленумі райвиконкому» район був оголошений ударним, а тому було взято таке зобов'язання: до 1 березня 1930 р. усупільнити не менше 70% усіх посівних площ, а до 1 жовтня 1930 р. — всі 100%²³. «Ударні темпи колективізації» супроводжувалися такими «планами хлібозаготівель», які фактично призвели до тотальної конфіскації продовольства і голоду колгоспників. Так, у постанові Виконавчого комітету Ново-Златопільського єврейського національного району «Про заходи посилення хлібозаготівель по району» від 23 листопада 1932 р. зазначено:

Стосовно колгоспу «Форойс» застосувати таке: а) відібрати всі наявні натуральні фонди за винятком насінневого фонду на виконання плану заготівель; б) попередити колгосп «Форойс», що якщо у найближчі дні не буде зроблено рішучий поворот у виконанні плану хлібозаготівель, РВКом [Районним виконавчим комітетом]²⁴ буде поставлено перед Обласним Виконкомом питання про перерахування з насінневого фонду на виконання хлібозаготівель; в) голову цього колгоспу за саботаж хлібозаготівель віддати під суд; г) запропонувати Ворошилівській сільраді в одинденний термін подати список індивідуальних господарств, які саботують виконання плану хлібозаготівель, для накладення натуральних та грошових штрафів та ін. заходів

²¹ Пасик, «Данные о колониях Екатеринославской губернии».

²² Жолоб, «Терор голодом», 95.

²³ Володимир Орлянський, «Новозлатопільський єврейський національний район (1929–1939 рр.)», *Zaporizhzhia Historical Review* 17, т. 1 (2020): 176.

²⁴ Тут і далі в цитатах у квадратних дужках курсивом зазначені вставки автора (прим. ред.).

адміністративного та судового впливу. Здійснення цих заходів необхідно ув'язати з широким розгортанням масової політико-виховної роботи серед колгоспників, скерованої на організаційно-господарське укріплення колгоспів²⁵.

Ті українські євреї, яким пощастило пережити Голодомор, пізніше розповідали про цю трагедію. Так, період розкуркулення, «колективізації» та голоду 1930-х рр. згадував Мойсей Хаїмович Каневський, 1907 р.н.:

Основне населення Новоберислава — євреї, але було кілька німецьких сімей. [...] У селі розкуркулили десь 30 осіб. Кожному куркулю встановлювали план здачі сільгосппродуктів. Хто його не виконував, того й розкуркулювали. Якщо план виконувався, то накладали ще більший податок. Потім приходили із сільради, забирали майно та продавали на торгах тут же, у селі. У 1933 р. був сильний голод, а почався він за рік до того. Врожай був середнім, але забирали все. [...] Голод був сильний. У Новобериславі померло близько 50—60 осіб, пухлих було багато. Їли різне: бур'ян, коріння рослин, ріпак та ін. Люди ловили ховрахів та собак, смажили та їли їх, але людодівства у нас не було. Вмирили люди в будинках та на вулицях. Часто вийде людина погрітися на сонці та помре. Здебільшого вмирили дорослі. Важко було відрізнити живу людину від мертвої. Були випадки, коли привозили ховати на цвинтарі, а людина приходила до тями і казала: «Я ще не помер»²⁶.

Залишив свої спогади про Голодомор у Новобериславі і Данило Андрійович Щасний, 1905 р.н.:

З 20-х років жив у Новобериславі. Загалом тоді в селі було дворів 70, жили лише чотири родини неєвреїв. Сильний голод був. Сам мало не помер. Їли березу, щиріцю. [...] Врожай був, але забрали все: і зерно, і картоплю, і цибулю. І все безкоштовно. [...] Пам'ятаю, дід Паладій помер. Діти вмирили. Лежали мертві на вулиці. Пішов я одного разу в плавні, накопав коріння собачої шипшини, наварили,

²⁵ Жолоб, «Терор голодом», 95.

²⁶ Яков Пасик, «История еврейской земледельческой колонии Новоберислав», *Еврейские земледельческие колонии Юга Украины и Крыма*, дата обращения 15 июля, 2022, https://evkol.ucoz.com/n_berislav.htm.

думали поїсти. А її їсти не можна. Лець не померли. Щирицю збирали, шукали суху чи мерзлу картоплю. У колгоспі годували двічі на день: півлітра кандьора із пшона. Їли ще татарське просо. Рибу не ловили — не було сил, бо село біля води не стояло — метрів 300 до Дніпра було. Начальство не голодувало. Я тоді будівництвом займався, кому кізяки розкидаю, кому плити поставлю — дадуть, хто що має, бувало і в начальства щось робив. Тому й вижив²⁷.

Збереглися спогади про смерть від голоду Ісаака Щупака в селі Конецьпіль, що нині в Первомайській міській громаді Первомайського району Миколаївської області. Він намагався врятувати свою родину і себе від голоду та втік із села до міста, щоб заробити гроші і знайти їжу. Однак йому це не вдалося, оскільки, як і інші українські селяни, не мав документів. Врешті, він повернувся до села практично з порожніми руками і помер від голоду, як і багато його родичів та сусідів. Його дружина Етель, діти Яків і Софія вижили та передали цю історію своїм нащадкам.

У порівнянні із селами ще гірші умови для виживання під час Голодомору були в єврейських штетлах (містечках). Населення містечок жило за рахунок дрібної торгівлі та ремісництва і не мало достатніх продовольчих ресурсів.

Про становище в невеликих містах свідчать документи. У доповідній записці Вінницького обласного партійного комітету «Продовольчий стан у містах і містечках» від 18 березня 1933 р., надісланий до КП(б)У, повідомлялося, що частина жителів Бердичева, Вінниці, Проскурова, Немирова, Чуднова (саме там велику частину населення становили євреї) та інших населених пунктів виснажені від недоїдання, є випадки смерті від голоду:

Проскурів — зафіксовано 22 випадки опухання, а також випадки, коли окремі робочі родини годуються сурогатами, картопляним лушпинням і ін. У Немирові за останні два місяці відмічено 7 смертних випадків від недоїдання та

²⁷ Пасик, «История еврейской земледельческой колонии Новоберислав».

20 голодуючих родин. У Чуднові в єврейській школі мали місце два випадки смертності дітей через недоїдання [...]»²⁸.

Але люди гинули під час Голодомору і у великих містах. Гинули українці, а також і росіяни, євреї та представники інших народів. Історики Владислав і Людмила Гриневичі наводять дані з документу: «Тільки на вулицях Києва протягом січня–лютого 1933 р. було підібрано 918 померлих з голоду євреїв, за десять діб березня — 249»²⁹.

Сусіди: євреї та українці під час Голодомору та Голокосту

Євреї та українці були сусідами під час Голодомору, працюючи, страждаючи та намагаючись вижити разом. Звичайно, сусіди бувають різними: дружніми чи ворожими; активними помічниками антинародного режиму — чи його жертвами; байдужими до «чужого» горя — чи рятівниками «інших», яких не сприймають як «чужих».

Серед організаторів та рядових виконавців голодотворної політики були різні люди, представники різних спільнот. Історики Г. Єфіменко та Л. Якубова пишуть:

З кінця січня до 15 жовтня 1933 р. у колгоспи УСРР було послано з міських та районних центрів, за неповними даними, 15 929 комуністів, причому 95% їх використовувалося на посадах секретарів партосередків та парторгів колгоспів і бригад. [...] Нові керівники приїжджали переважно з Росії, або з великих промислових міст України [...]»³⁰.

Для розкуркулення селян, експропріації їхнього майна та реквізиції продовольства формувалися «буксирні» бригади, які були покликані «брати на буксир» тих, хто «відставав» у темпах

²⁸ Жолоб, «Терор голодом», 95.

²⁹ Владислав Гриневич та Людмила Гриневич, «Євреї УСРР у міжвоєнний період», у *Нариси з історії та культури євреїв України* (Київ: Дух і Літера, 2008), 160.

³⁰ Геннадій Єфіменко та Лариса Якубова, «Національні відносини в радянській Україні (1923–1938)», у *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси* / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій (Київ: Ніка-Центр, 2012), 229.

хлібозаготівель³¹. У складі цих бригад реквізиторів були представники різних прошарків населення – партійні керівники, робітники промисловості, сільські «активісти»; за етнічною належністю це були росіяни, українці, євреї та інші. Проте, за спогадами свідків тих подій, чимало «активістів» були «місцевими»³². Тож були й такі «сусіди», але водночас були небайдужі, безкорисливі рятівники.

Тих небайдужих, які допомагали людям під час Голодомору та рятували їх від голодної смерті, називають Доброчинцями. Український інститут національної пам'яті (УІНП) порівнює їх із Праведниками народів світу, які рятували євреїв під час Голокосту. У рамках всеукраїнської акції «Людяність у нелюдяний час» з 2009 р. УІНП розпочав роботу зі складання списку Доброчинців³³.

Є приклади взаємодопомоги і між українськими та єврейськими сусідами. Сучасники тих давніх подій минулого століття мали значно міцніші сусідські відносини, ніж ті, що поширені сьогодні. Деякі очевидці (Мартен Феллер, Мирослав Маринович, Арон Вайс, Шимон Редліх) згадували, що сусіди інколи були ближчими за родичів. Сусідство завжди відігравало особливу роль на селі.

Мартен Феллер є автором відомої книги з промовистою назвою «Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них»³⁴. Пізніше історик згадував:

Українці в Галичині з великою повагою й ностальгією згадують тих «наших», довоєнних «жидів», які бували

³¹ Володимир Петренко, «Роль “буксирних” бригад у трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні», дата звернення 15 липня, 2022, https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_9.htm.

³² Дора Теплицька. Інтерв'ю. Запис 15.12.2020. Особистий архів автора.

³³ «Доброчинці. Ці люди допомогли іншим вижити в роки Голодомору», *Історична правда*, 24 листопада, 2012, дата звернення 15 липня, 2022, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101352/>.

³⁴ Мартен Феллер, *Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них* (Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1998), 376 с.

й добрими порадиниками, схильними допомогти людям, і казали: «Микола за мене працюватиме в суботу, а я за нього — в неділю». Йдеться не лише про Галичину.

Нещодавно дізнався від одного історика, ніби в рік Голодомору в Україні страшенно зріс антисемітизм, про що повідомляли у звітах співробітники НКВС. У той рік моя рідна тітка (з виразним єврейським обличчям) була вчителькою у селі Таборище, неподалік Чигирина, де починалась Хмельниччина. Її щиро поважали, любили. І вже після війни, коли я питав про український антисемітизм, вона впевнено казала: «Это, в основном, было к востоку от нас»³⁵.

Пам'ять про добрі вчинки сусідів у критичних ситуаціях залишалася яскравою і часто відігравала вирішальну роль у подальших подіях. Відомий випадок, коли у селі Джурин Вінницької області під час колективізації євреї із цього села заступилися за місцевого священника. Роками пізніше, під час Голокосту, українські селяни вирішили допомогти євреям та рятували їх від знищення нацистами³⁶.

Трагедії Голодомору й Голокосту переплелися в долях жителів села Калинівка Сталіндорфського району, про що свідчить Дора Теплицька, яка проживає у Дніпрі. У 1932–1933 рр. батьки та рідні Дори Теплицької жили у цьому єврейському селі (нині — с. Мала Калинівка у Новопокровській селищній громаді Дніпровського району Дніпропетровської області). Тут мешкало близько 80 єврейських родин, які вели традиційний спосіб життя. За спогадами Дори Теплицької, «у 1932 р. у селі почався голод, забрали все борошно та пшеницю»³⁷. Однак повної катастрофи вдалося уникнути завдяки щасливому випадку: на чолі місцевого колгоспу опинився розумний

³⁵ Мартен Феллер, «Україноюдаїка: правда про українсько-єврейські відносини», *Зн, UA*, 10 вересня, 2004, дата звернення 15 липня, 2022, https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayinoyudayika_pravda_pro_ukrayinsko-evreyski_vidnosini.html.

³⁶ Ілья Альтман і др., *Книга Праведников* (Москва: Фонд «Холокост», 2005), 14.

³⁷ Дора Теплицкая, «Свидетельствует о пребывании на оккупированной территории», *Відродження пам'яті: спогади свідків та жертв Голокосту 1* (2008): 143.

і підприємливий молодий єврей, 23-річний Семен Спектор³⁸. Усвідомивши смертельну загрозу односельчанам, голова колгоспу докладав максимальних зусиль для «пом'якшення» голодної удавки для селян. Він, наскільки міг, «домовлявся», давав хабарі районним начальникам та бійцям продзагонів, коли вони приїжджали до села. І вже під час реквізицій він спрямовував сталінських опричників до домівок більш заможних євреїв. С. Спектор розумів, що після конфіскації хліба та продуктів з однієї зі схованок у цих людей будуть шанси вижити, а вилучення останнього у незаможних прирече їх на вірну голодну смерть. Зрозуміло, що така поведінка голови колгоспу не додавала йому популярності серед односельчан, проте жертвами Голодомору в цьому селі стало набагато менше селян, ніж у сусідніх населених пунктах.

За спогадами Дори Теплицької, одного разу до села «затягнувся» хлопець:

Хлопець, років 15–16, опухший від голоду... був українцем, його батьків вислали. Вони були розкуркулені. Його євреї прийняли, ну що було, що самі їли, те й йому давали. І він вижив... Його прийняли до колгоспу, дали там десь жити. І так він залишився жити та працювати в колгоспі. Потім він собі збудував будинок, потім одружився в цьому селі... [...] Донька у нього народилась...»³⁹

Цього українця звали Андрій Новіков. Під час Другої світової війни він став свідком Голокосту. Після окупації села німецькими військами євреїв розстрілювали. Дора Теплицька розповіла історію, яку переказували в селі:

Коли повели євреїв на розстріл, кажуть, що багато збіглося. Збіглися дивитись — і волосся ставало дибом... І він [Новіков], він же всіх знав. Він же жив у цьому селі. Він був страшно вдячний, що його [колись] врятували...

³⁸ Е. Малкина и Б. Фаерман, ред., *Сталиндорф жив в памяти людей*. Альбом второй (Днепропетровск, 2000), 23.

³⁹ «Дора Теплицька (Інтерв'ю)», у *Голокост в Україні. Мультимедійний посібник* / ред. Ігор Щупак. Вип. 2 (Дніпропетровськ: Інститут «Ткума», 2009).

[Питання інтерв'юера]:

— Він намагався, можливо, якось допомогти врятуватись яким-небудь євреям?

— Кажуть, що ні. Він не намагався і там [це] було неможливо.

— Чому неможливо?

— [...] були оточені, мабуть, німцями. Розстрілювали-то українці [поліцаї], а за охорону були німці. І вони близько нікого не підпускали. Кажуть, що вони [односельчани] чули постріли на відстані, десь кілометр від балки, і туди нікого не підпускали⁴⁰.

Що міг зробити цей чоловік, який бачив, як знищують людей, які колись врятували йому життя? Як він міг допомогти євреям, яких вели під охороною на розстріл? Новіков не мав можливості врятувати своїх сусідів. Він міг лише запам'ятати їхні імена. Імена тих, кого вбивали нацисти, і пам'ять про котрих гітлерівці хотіли розстріляти. Непомітно для вбивць, Андрій спостерігав за подіями та запам'ятовував імена та обличчя. Незважаючи на небезпеку для свого життя, він супроводжував євреїв в останню путь та запам'ятовував їхні прізвища. Дора Теплицька продовжила:

Він постарався запам'ятати основних, кого він знав, — 128 прізвищ. Але там же були брати і сестри, ну це стільки людей — 128 прізвищ він запам'ятав. Він прийшов додому і записав усі прізвища. Чий імена він знав, він і імена записав. Усе, що міг, він записав...⁴¹

Ці нотатки зберігалися у старому зошиті в хаті українця. Коли Дніпропетровщину було звільнено від нацистської окупації, Новікова призвали до лав Червоної армії. Під час боїв він був поранений, контужений, і коли повернувся додому — не міг говорити. А. Новіков показав своїй доньці, де зберігався той зошит. А згодом передав записи місцевій вчительці — Любові Павлівні Асеевій. Вчителька передала зошит Дорі Теплицькій, і та вже віддала його до Українського інституту вивчення

⁴⁰ «Дора Теплицька (Інтерв'ю)», у *Голокост в Україні*.

⁴¹ «Дора Теплицька (Інтерв'ю)», у *Голокост в Україні*.

Голокосту «Ткума» (тоді це був Центр «Ткума»). Від «Ткуми» список знищених євреїв був переданий до Яд Вашем, і це стало єдиною згадкою про жертв Голокосту села Калинівка. А. Новіков врятував пам'ять про них.

Є чимало фактів про допомогу українцям від євреїв під час Голодомору. Можна визначити кілька чинників, які робили це можливим:

1. Суб'єктивні фактори та збіг обставин, наприклад — особисті якості лідера, який намагався протистояти репресивній політиці влади. Ми це бачили на вищенаведеному прикладі Семена Спектора, енергійного очільника колгоспу в с. Калинівка Сталіндорфського району.

2. Спроби допомогти голодуючим з боку «Джойнта» та інших міжнародних єврейських організацій. Ми це розглянемо окремо далі.

3. Випадки використання свого службового становища, соціально-економічного стану для допомоги друзям, сусідам, знайомим. Цей фактор буде розглянуто тут детальніше на основі деяких спогадів.

Із інтерв'ю з Іваном Ємецем, який пережив Голодомор:

У Кобеляках ми перебували... до 38-го року. Батько дістав працю в народному будинку. Пізніше поденщину виконував багато... Працював *[ще]* в одного, копав йому город — Яків Давідсон... І в нього був синок маленький. Він сам був парихмахер... Ну, і тому, що в нього був син-одинак, і я був один, він дуже до мене прив'язався. Хлопець дуже мене полюбив, товариство для нього. Він без мене не хотів їсти, а це було добре для мене. Бо тоді те, що він їв, то і я їв. І мені це була добра нагода⁴².

Із інтерв'ю з Варварою Логан, яка пережила Голодомор:

Я завдячую жидам, ...мене жиди врятували, Чернявські — їх було три сестри, Нюся, Дора й Маруся. Вони жили колись в Смілому, й Дора наймолодша сестра...

⁴² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / упоряд. Джеймс Мейс (Київ: Києво-Могилянська академія, 2008), 468.

Маруся була замужем за якимсь військовим, але той військовий виїздив на літо на три місяці в військові табори. Вона мала дівчинку чотирьохмісячну... *[я доглядала за нею]*.

І так я в них жила ще майже цілий місяць, а потім, як я їхала, то вони мені все дали. Вони мені дали й муки торбинку, й цукру дали, і крупи дали, всього потрошки дали, щоб як я приїду розрахувати, що школа починається в вересні місяці, що треба цілий серпень місяць майже бути вдома, так щоб хоч потрошки собі могла ще що там дати ради. Я їм все завдячую, ...що вони спасли мене...⁴³

Наведемо ще один приклад того, як євреї-доброчинці врятували сільську сім'ю під час Голодомору. Цю історію надіслав кандидат економічних наук, заслужений економіст України Микола Кісіль.

У роки Голодомору Анна Кісіль жила в селі Добровілля Близнюківського району, що на Харківщині. У неї було вже двоє дітей 3-х і 4-х років. Чоловіка Анни ув'язнили на три роки за спротив «комсомольським активістам», які примусово вилучали у нього зерно. На допомогу родині прийшли сусіди, які ділились останнім:

Поруч з нами мешкала сім'я Епштейна — директора машинно-технічної станції, яка мала дещо кращі можливості, хоча також бідувала. Коли Епштейн після обіду йшов на роботу, його дружина Люба давала моїм дітям борщу і по шматку хліба. Це підтримало їх, вони вижили...⁴⁴

Пізніше шляхи двох родин розійшлися, але не на довго. Сім'я Епштейнів переїхала до міста Костянтинівка. У 1937 р. батька родини заарештував Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) і розстріляв. Любов Епштейн залишилася сама з двома дітьми.

З початком німецької окупації в Костянтинівці розпочалися акції знищення євреїв. Щоби врятувати дітей, Любов відвезла

⁴³ Великий голод в Україні, 263–264.

⁴⁴ «Як людяність в нелюдяний час рятувала життя: триває збір свідчень про Голодомор», Український інститут національної пам'яті, дата звернення 15 липня, 2022, <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-lyudyaniist-v-nelyudyanii-chas-ryatuvala-zhittya-trivae-zbir-svidchen-pro-golodomor>.

їх до Анни Кісіль на Харківщину: «Я рятувала твоїх дітей під час голоду, а тепер ти рятуєш моїх», — сказала пані Епштейн. «У нашій родині на цей час було троє дітей — крім Лідії і Михайла ще був Василь 1939 р.н. Матері було надзвичайно важко з п'ятьма дітьми, але вона витримала», — розповідав Микола Кісіль⁴⁵.

Звичайно, допомогу надавали добровольці різного походження: українці, євреї, німці та ін.

Свідчення Лісовської Марії Павлівни, 1927 р.н., село Люксембург Дніпропетровської області (нині — селище Розівка Пологівського району Запорізької області:

У 1932—1933 роках наша сім'я проживала в Розівці. В той час було дуже скрутно, але в селі жило багато німців і євреїв, і вони нам допомагали. Рядом з нами жила сім'я німців з фамілією Фідлер (як звать — не пам'ятаю). В їх становище було краще, і вони ділилися з нами їжею. А ще ми з братиком бігали на молокозавод. Начальником там був теж німець, але не знаю, як звать. Він завжди давав нам живчики (спресовані відходи з жареного насіння). І скільки б ми не приходили, він ніколи не відмовляв, а завжди наспав повні кармани і в торбинку. Це дуже допомогло нам вижити. Від сусідів чула, що він допомагав і їм. Добра була людина⁴⁶.

Свідчення Приходько Валентини Олександрівни, 1924 р.н., місто Прилуки Чернігівської області:

1933 рік поламав усе, а головне — наші надії, а багатьом і життя. Хліба ніде не було. Врятували нас від голоду євреї, які жили з нами на одній вулиці, і з якими дуже дружили наші батьки. Через родичів вони отримували з Росії муку і тримали свої пекарні. За те, що батько ремонтував їм човни і фаєтони, вони давали йому по буханцю хліба. У 1933 році це були для нас рідкісні й найбільші ласощі⁴⁷.

Як зазначалося вище, особливої уваги заслуговують випадки, коли єврейські селяни отримували або могли отримувати

⁴⁵ «Як людяність в нелюдяний час рятувала життя».

⁴⁶ Володимир Тилишак та Вікторія Яременко, упоряд., *Людяність у нелюдяний час* (Київ: Смолоскип, 2018), 193.

⁴⁷ Тилишак та Яременко, упоряд., *Людяність у нелюдяний час*, 213.

допомогу від єврейських громад з-за кордону. Вони мали можливість ділитися цією допомогою зі своїми сусідами. Міжнародні єврейські організації були готові надати допомогу всім, хто страждав від голоду, як це вже було під час голоду 1921–1923 рр.

Але цього разу більшовики заявили, що повідомлення про голод 1932–1933 рр. та поширення інформації про нього є наклепом на «Країну рад». Тому радянське керівництво відмовилося від допомоги з-за кордону. Наприклад, Комітету з питань поселення єврейських робітників у селі (КомЗЕТ) у Херсоні було заборонено звертатися за іноземною допомогою⁴⁸.

Це контрастує з початком 1920-х рр., коли було налагоджено співпрацю між єврейськими організаціями та радянською адміністрацією для надання допомоги радянським євреям. Так, Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет (Джойнт) підтримав проєкт відновлення єврейських колоній Південної України та уклав відповідну угоду з радянським урядом. У червні 1924 р. було засновано сільськогосподарський підрозділ – Агро-Джойнт, основним завданням якого було надання фінансової, кадрової, технічної та матеріальної підтримки переселенцям.

Але в 1930-х рр. ситуація послідовно погіршувалася. По-перше, далася взнаки світова економічна криза: «З 1933 р. Агро-Джойнт зіткнувся з серйозними труднощами. Велика економічна депресія 1930-х рр. та політична ситуація у світі не могли не відбитися і на фінансуванні проєктів Агро-Джойнту в СРСР»⁴⁹. Ще цікавішим є документ «Стислий звіт про діяльність Української контори Агро-Джойнту за період з 1 січня 1934 до 1 січня 1935 рр.», в якому зазначається:

У зв'язку з неврожаєм 1932 р. колгоспи перебували на той час у надзвичайно тяжкому становищі. Був голод. Наша діяльність розпочалася з того, що ми відразу ж повинні були організувати невідкладну продовольчу

⁴⁸ Пасик, «Калининдорфский еврейский национальный район».

⁴⁹ Михаил Мицель, «Последняя глава»: Агро-Джойнт в годы Большого террора (Киев: Дух и Литера, 2012), 24.

допомогу... Були випадки смерті від голоду. Ми нашою пропозицією запобігли подальшому розвитку цього лиха. Роль та значення цієї допомоги можна уявити собі хоча б з того, що у населення жодних запасів не було⁵⁰.

Робота Джойнту в Україні згорталася, але частково продовжувалася для жителів Криму. При цьому важливо підкреслити, що за умов кризи й хаосу надання допомоги тільки єврейському населенню є неможливим, і в таких випадках вона надається і неєврейському населенню. Дослідник історії євреїв Східної Європи, провідний співробітник архіву Джойнту в Нью-Йорку д-р Михайло Міцель простежив це за внутрішнім листуванням організації і зауважив, що «у словнику “Джойнту”» це називають «несекторальною допомогою» («non-sectoral assistance»).

Проте більше, ніж економічні чинники, на діяльність Джойнту в СРСР вплинули нові політичні реалії — згортання підтримки національного розвитку єврейської спільноти⁵¹.

Очевидно, пошук документів в українських та зарубіжних архівах дозволить знайти нові відомості про міжнародну допомогу єврейських організацій єврейському та неєврейському населенню України.

Деякі наслідки Голодомору

Голодомор і Голокост — найжахливіші трагедії історії України, два геноциди величезних масштабів.

Сталінський терор Голодомору був спрямований саме проти українських селян, інтелектуалів та духовенства. Разом з українцями гинули й представники інших народів України — росіяни, євреї, болгари, кримські татари та ін. Під час цього лихоліття, коли голод висмоктував людські почуття з людських душ, виявлялися пориви людяності та сусідської взаємодопомоги, зокрема — між українцями та євреями.

⁵⁰ Міцель, «Последняя глава», 22.

⁵¹ Ольга Чинена, «Єврейські колективні господарства як спосіб підтримки національної самосвідомості», *Записки історичного факультету* 32 (2021): 41.

Жертвами Голокосту під час Другої світової війни були євреї; із шести мільйонів знищених нацистами євреїв Європи 1,5 мільйони були вбиті на українських теренах. Разом з євреями від рук нацистів та їхніх поплічників гинули роми, радянські військовополонені, українські патріоти. Гинули також українські герої – Праведники народів світу та інші рятівники євреїв під час Голокосту, які заплатили своїм життям за рятування життя інших людей.

Голодомор мав наслідки для подальшої історії України та глобальної історії. Знищення мільйонів людей, яке не було своєчасно засуджено світовою спільнотою, не було покарано, створило політичне і моральне підґрунтя для інших геноцидів. І невдовзі після Голодомору, організованого радянським режимом, нацистськими злочинцями був організований Голокост. Водночас, приклади взаємодопомоги євреїв і українців під час Голодомору отримали продовження в подальших подіях, – коли українські герої з ризиком для власного життя та життя своїх родин рятували євреїв під час Голокосту.

Голодомор 1932–1933 рр., який є геноцидом Українського народу⁵², мав і дотепер має важкі демографічні, соціально-економічні, психологічні та інші наслідки для українців. Загибель мільйонів українців досі залишається незалікованою раною в національній свідомості та в історичній пам'яті українців. Крім того, винищення мільйонів українських селян, які були носіями української національної свідомості й народної традиції, та подальша політика зросійщення з боку радянського імперського режиму сприяли асиміляції українців, посиленню «малоросійської ментальності» у частини українського населення. Це дається взнаки і сьогодні, під час Російсько-Української війни та сучасного геноциду проти Українського народу внаслідок військового вторгнення Росії⁵³.

⁵² «Закон України “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2006, № 50, ст. 504)», *Рада. Верховна Рада України*, дата звернення 15 липня, 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376–16#Text>.

⁵³ «Росія здійснює геноцид Українського Народу! – Комітет державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування», *Рада. Верховна Рада*

Голодомор має важкі наслідки для українських євреїв, як і для інших національних спільнот України. Очевидними є величезні людські втрати, щодо кількісних показників досі тривають дискусії. Окрім цього найважливішого виміру Голодомору — загибелі мільйонів людей — є ще соціальні та інші наслідки цієї трагедії. Зокрема, історикиня Анна Штерншис з Університету Торонто проаналізувала кілька сотень усних інтерв'ю з євреями в Україні та з України. Вона зазначила, що багато опитаних згадували про втрату близьких членів сім'ї під час Голодомору, включаючи батьків, братів і сестер. Серед інших спостережень А. Штерншис зауважила, що голод спричинив демографічне переміщення євреїв до більших міст. Аналіз матеріалів інтерв'ю підвів дослідницю до усвідомлення Голодомору як недооцінюваного фактору секуляризації єврейської громади: через складність в отриманні їжі євреям було важко і не настільки важливо дотримуватися кошерних дієт⁵⁴. При цьому очевидно, що секуляризація євреїв є потужним рушієм їхньої асиміляції через втрату найважливіших релігійних, традиційних зв'язків євреїв з общиною.

Голодомор і Голокост дають привід замислитися над тим, що є людського в самій людині. Історичний та індивідуальний досвід показують, що вижити за умов важких випробувань легше, коли люди допомагають одне одному.

Важливі уроки Голодомору та Голокосту, уроки історії взагалі вчать, що «чужого» болю не буває. Це стосується як народів, так і окремих людей.

України, дата звернення 15 липня, 2022, <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220998.html>.

⁵⁴ Anna Shternshis, «Lecture about surviving of Soviet Jews during the Holodomor. Lecture at University of Toronto», *HREC*, accessed July 15, 2022, <https://holodomor.ca/that-is-how-i-lost-my-mother-jewish-narratives-of-the-ukrainian-famine-1932-33/>.

THE HOLODOMOR AMONG UKRAINIAN JEWS AND ITS ECHO IN THE HOLOCAUST: DESTRUCTION AND MUTUAL AID IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN-JEWISH RELATIONS

The Holodomor of 1932–1933 is actively researched by Ukrainian and foreign historians. However, the methodological aspects of the history of the Holodomor in the context of other twentieth-century genocides, as well as the specific features of the Soviet regime's starvation policy toward Ukraine's national minorities – particularly Jews – remain less explored.

This article addresses the Holodomor among the population of Ukraine, with a specific focus on Jews, particularly those living in Jewish national districts. Furthermore, it provides examples of mutual assistance between Ukrainians and Jews during both the Holodomor and the Holocaust. Finally, the author draws conclusions regarding the consequences of the Holodomor for the Ukrainian nation and its impact on Ukrainian Jews, notably in terms of accelerating the process of assimilation.

Keywords: National districts, collectivization, grain procurement, requisitions, genocide, Holodomor, rescuers, Holocaust, Righteous Among the Nations.

Bibliography

Al'tman, Il'ja, and al. *Kniga Pravednikov*. Moskva: Fond «Holokost», 2005.

Chynena, Olha. «Ievreiski kolektyvni gospodarstva yak sposib pidtrymky natsionalnoi samosvidomosti». *Zapysky istorychnoho fakultetu* 32 (2021): 31–43.

«Dobrochyntsi. Tsi liudy dopomohly inshym vyzhyty v roky Holodomoru». *Istorychna pravda*. 24 lystopada, 2012. Accessed July 15, 2022. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/24/101352/>.

«Dora Teplytska (Interviu)». In *Holokost v Ukraini. Multymediinyi posibnyk*, edited by Igor Shchupak. Vol. 2. Dnipropetrovsk: Instytut «Tkuma», 2009.

Dora Teplytska. Interviu. Zapys 15.12.2020. Osobystyi arkhiv avtora.

Dotsenko, Viktor. «Ievreiski natsionalni raiony Pivdnia Ukrainy pid chas Holodomoru 1932–1933 rr.». *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho* 29 (68), no. 3 (2018): 7–12. http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/3_2018/4.pdf.

Epplbom, Enn. *Chervonyi holod. Viina Stalina proty Ukrainy*. Kyiv: Hrec Press, 2018.

Feller, Marten. *Poshuky, spohady, rozдумы yevreia, yakyi pamiataie svoikh didiv, pro ukrainsko-yevreiski vzaïemyny, osoblyvo pro neliudske i liudiane v nykh*. Drohobych: Vydavnycha firma «Vidrodzhennia», 1998.

Feller, Marten. «Ukrainoiudaika: pravda pro ukrainsko-yevreiski vidnosyny». *Zn, UA*. 10 veresnia, 2004. Accessed July 15, 2022. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukrayinoyudayika_prawda_pro_ukrayinsko-evreyski_vidnosini.html.

Hrynevych, Vladyslav, and Liudmyla Hrynevych. «Ievrei USRR u mizhvoïennyi period». In *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*, 141–161. Kyiv: Dukh i Litera, 2008.

«Iak liudianist v neliudianyi chas riatuvala zhyttia: tryvaie zbir svidchen pro Holodomor». *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pamiaty*. Accessed July 15, 2022. <https://old.uinp.gov.ua/news/yak-lyudyanyist-v-nelyudyanii-chas-ryatuvala-zhyttia-trivae-zbir-svidchen-pro-golodomor>.

Kozytskyi, Andrii. *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX stolitti (prychyny, osoblyvosti, naslidky): navchalnyi posibnyk*. Lviv: Litopys, 2012.

Kozytskyi, Andrii. «Iak hotuvaly i vtilyuvaly henotsydy». *Lokalna istoriia*, 07 hrudnia, 2021. Accessed July 15, 2022. <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/iak-gotuvali-i-vtilyuvali-genotsidi-andrii-kozitskii/>.

Lemkin, Rafael. *Radianskyi henotsyd v Ukraini (stattia 28 movamy)*, edited by Roman Serbin, compiled by Olesia Stasiuk. Kyiv: Maisternia knyhy, 2009.

Malkina, E., and B. Faerman, ed. *Stalindorf zhiv v pamjati ljudej. Al'bom vtoroj. Dnepropetrovsk*, 2000.

Micel', Mihail. «*Poslednjaja glava*»: *Agro-Dzhojnt v gody Bol'shogo terrora*. Kiev: Duh i Litera, 2012.

Orlianskyi, Volodymyr. «Novozlatopil'skyi yevreyskyi natsionalnyi raion (1929–1939 rr.)». *Zaporizhzhia Historical Review* 17, t. 1 (2020): 176–180.

Orlianskyi, Volodymyr. «Sotsialno-ekonomichni rozvytok yevreiskoho naselennia Pivdnia Ukrainy v 20-ti roky». *Pivdenna Ukraina XX st.: Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii Pivdnia Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu* 1 (4) (1998): 198–204.

Pasik, Jakov. «Dannye o kolonijah Ekaterinoslavskoj gubernii». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. https://evkol.ucoz.com/colony_ekaterinoslav-2.htm.

Pasik, Jakov. «Istorija evrejskoj zemledel'cheskoj kolonii Novoberislav». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. https://evkol.ucoz.com/n_berislav.htm.

Pasik, Jakov. «Kalinindorfskij evrejskij nacional'nyj rajon». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. <http://evkol.ucoz.com/kalinindorf.htm>.

Pasik, Jakov, and Mihail Habad. «Istorija evrejskoj zemledel'cheskoj kolonii Malaja Sejdemenuha». *Evrejskie zemledel'cheskie kolonii Juga Ukrainy i Kryma*. Accessed July 15, 2022. http://evkol.ucoz.com/m_seydemenukha.htm.

Petrenko, Volodymyr. «Rol “bukysrnykh” bryhad u trahedii Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini». Accessed July 15, 2022. https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_9.htm.

«Rosiiia zdiisniuie henotsyd Ukrainskoho Narodu! – Komitet derzhavnoi vlady, mistsevoho samovriaduvannia, rehionalnoho rozvytku ta mistobuduvannia». *Rada. Verkhovna Rada Ukrainy*. Accessed July 15, 2022. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220998.html>.

Shternshis, Anna. «Lecture about surviving of Soviet Jews during the Holodomor. Lecture at University of Toronto». *HREC*. Accessed

July 15, 2022. <https://holodomor.ca/that-is-how-i-lost-my-mother-jewish-narratives-of-the-ukrainian-famine-1932-33/>.

Teplickaja, Dora. «Svidetel'stvuet o prebyvanii na okkupirovannoj territorii». *Vidrodzhennia pamiaty: spohady svidkiv ta zhertv Holokostu* 1 (2008): 141–147.

Tylishchak, Volodymyr, and Viktoriia Yaremenko, compilers. *Liudianist u neliudiany chas*. Kyiv: Smoloskyp, 2018.

Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: u 4 t. T. 3: Svidchenia ochevydtsiv dlia Komisii Konhresu SShA, compiled by Dzheims Meis. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 2008.

Yakubova, Larysa. «Natsionalne administratyvno-terytorialne budivnytstvo v USRR/URSR 1924–1940». In *Entsyklopediia istorii Ukrainy* / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.; NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. T. 7: Mi–O. Kyiv: Naukova dumka, 2010. Accessed July 15, 2022. https://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony.

Yefimenko, Hennadii, and Larysa Yakubova. «Natsionalni vidnosyny v radianskii Ukraini (1923–1938)». In *Natsionalne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy* / ed. rada: V. M. Lytvyn (holova), H. V. Boriak, V. M. Danylenko and al.; vidp. red. V. A. Smolii. Kyiv: Nika-Tsentr, 2012.

Yermolenko, Volodymyr. «Chomu Holodomor buv he-notsydom: nova knyzhka Enn Epplbaum “Chervonyi holod” — interviu z avtorkoiu». *Hromadske*, 10 zhovtnia, 2017. Accessed July 15, 2022. <https://hromadske.ua/posts/knyha-enn-epplbaum-chervonyi-holod>.

«Zakon Ukrainy “Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini” (Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2006, no. 50, st. 504)». *Rada. Verkhovna Rada Ukrainy*. Accessed July 15, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16#Text>.

Zholob, Mykhailo. «Teror holodom: etnospilnoty Ukrainy u 1932–1933 roky». *Visnyk ahrarnoi istorii* 13–14 (2015): 91–99.